



25 чылдың август
1-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№ 118
(18851)

2016 чылдың
октябрь 11
вторник

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>

12+

Электроннуг почта:
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Ажар? Каяа? Чүү?

Дүүн

САЙЫТТЫҢ ХҮЛЭЭП АЛЫЫШКЫНЫ

Социал политика болгаш күш-
сайдының хүлээлгезин күүседип
Людмила Тас-оол чонну хүлээп ап,
социал байдалының талазы-
айтырыгларны ажык чугаалашкан.

ТЕХНИКУМНУҢ БАЙЫРЛАЛЫ

Довурактың даг техникуму үнде-
тинип тургустунганындан бээр
лын байырлап демдеглээн. Аңаа
дап чораан башкылар болгаш доо-
ар эртем-билиг чедип алган техни-
ка байыр чедирип, белек-селекти
эн.

Бөгүн

ТӨӨГҮЗҮН

ШИНЧИЛЭЭРИ-БИЛЕ

Ва эки турачыларның салгалда-
еп хөй-ниити организациязының
кчузу Алексей Сундуй Тываның
ачыларының төөгүзүн шинчилээ-
е кожууннарже үнүүшкүннү кылып
н. Бөгүн ол Би-Хемде чоруп турар,
нды, Чөөн-Хемчик дээш өске ко-
суурларны бо чылдың төнчүзүнге
езиир сорулгалыг.

ТӨӨГҮЛҮГ ХҮНГЕ ТУРАСКААДЫП

ыл хоорайның школаларын-
аның ССРЭ-ге эки тура-биле
канының дугайында кичээлдер
документалдыг кино көрүлдери
гелээн. База ол ышкаш кадының
ы кызыгаарлыг улуска «Тыва –
р өттүр» деп ном делгелгезин
Орус культура төвүнде «Совет
ырлары болгаш шүлүктери» деп
инцертти эрттирип турар.

ГАЙ ДҮЖҮТТҮ АЖААП ТУРАР

Хем кожууннун көдээ ажил-агый-
скы тарылгада 2170 гектар шөлге
культураларын чаштыргаш, бо
«Идегел», «Олесея», «Оргаадай»
палдыг унитарлыг бүдүрүлгелер,
фермер ажил-агыйлары ниити-
1470 тонна дүжүттү ажаап алган.
ажыл-агыйлар тараазын кестирип,
ажаап эгелей берген.

Даарта

«АВЫРАЛЧЫЛАР» КЫЗЫЛГА КЕЛИР

убликаның А.Пушкин аттыг на-
библиотеказынга Бай-Тайганың
» деп уругларның уран чогаа-
тудиязының киржикчилери-биле
ылга болуп эртер.

ӨГЖҮМЧҮЛЕРНИҢ КОНЦЕРТИ

ин Чазаның үрер хөгжүм
иниң хөгжүмчүлери ТАР-ның 95
га тураскааткан солун концертти
раалгадыр.

• Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан

МААДЫРГА МӨГЕЙИГ



Ада-чурттуң Улуг дайынынга
немец фашизм-биле демисел-
ге Тиилелгениң 70 чылын дем-
деглеп эрттирип турда, тыва
эки турачыларның дайынчы ат-
алдарын улам киискидип көдүрер
талазы-биле ажил республикага
улам күштелген. Оларның фронту-
же аъттанган хүнү – сентябрь 1-ни
Тыва эки турачылар хүнү кылдыр
Тыва Республиканың Баштыңы
Шолбан Кара-оолдун Чарлыы-биле
доктааткан.

2016 чылда тыва эки турачыларның
тураскаалын республиканың найысы-
лалы Кызыл хоорайның төвүнде тур-
гускан. Бо чылдың октябрь 8-те тыва
эки турачыларның командири, Совет
Эвилелиниң Маадыры Түлүш Кечил-
оолга тураскаал самбыраны Улуг-Хем
кожууннун Хайыракан ортумака школа-
зынга ажиткан. Ол тураскаал самбырада
«Бистиң школавыска Совет Эвилелиниң
Маадыры Түлүш Кечил-оол өөренип чо-
раан» деп бижээн.

Совет Эвилелиниң Маадыры Түлүш
Кечил-оолга тураскаал самбыраның
байырлыг ажыдышкынынга маадырның
ук-салгалдары кээп киришкен. Олар
дээрге Түлүш Кечил-оолдун кады төрзөн
акызы Май Балданович Кечил-оолдун
уруу Зинаида Маевна Кыргыс болгаш
төрелдери Эрес-оол Монгушевич Салчак,
Вера Доңгаковна биле Яков Байкараевич
Таспанчиктер дээш өскелер-даа.

Совет Эвилелиниң Маадыры Түлүш

Кечил-оолга тураскаал самбыраның
байырлыг ажыдышкынын Хайыракан
ортумака школының директору Сергей
Сундуй маадырның ук-төөгүзүнүн, эрес-
дидим дайынчы чоруунун дугайында
чылыг сактышкын сөстөр-биле эге-
лээн. Школада уран чүүлдүн идепкейлиг
киржикчизи, 11-ги класстың өөреникчизи,
ыраажы Александра Ховалыг «Турас-
каал» деп ырны күүсеткен.

Түлүш Кечил-оолдун төрелдери
маадырның ук-салгалдары кымнарыл
дээрзин, оларның кайда ажилдап, өөренип
чоруун тураскаал самбыраның байыр-
лыг ажыдышкынынга чыылган чонга
болгаш школының өөреникчилеринге
төөгүп бергеннер. Улуг-Хем кожууннун
Хайыракан сумузуңун Төлээлекчилер
хуралының даргазы Кушкаш-оол Как-
паяк сумунун амыдырал-чуртталгазынга,
төөгүзүңге бо чугула болуушкунга келгени
дээш чоннун мурнундан өөрүп четтирге-
нин маадырның төрелдеринге илередип,
Түлүш Кечил-оолдун маадыр эрес-дидим
овур-хевири аныяк салгалдарны Төрзөн
чурттуң бердинген чорукка өстүрүп
кижизидеринге кезээде үлегер-чижек
боор деп демдеглээн.

Хайыракан ортумака школының эки
өөредилгелиг, хөй-ниити ажил-херек-
терге идепкейжи, школының адын кожуун
болгаш республика чергелиг маргылдаа-
ларга, мөөрейлерге төлептиг камгалап
турар оолдар Владимир Сундуй, Чимит
Монгуш, Мөңгө Бадарчы, Чойган Сүүр-
оол олар ногаан чечектер боондаан

Хайыракандан тыва эки турачыларга
тураскаалдың баарынга байырлыг езу-
лал-биле салган. (Чурукта).

Түлүш Балданович Кечил-оол 1914
чылда Улуг-Хем кожууннун Хайыракан
сумузуңга малчын араттың өг-бүлезинге
төрүттүнген. Бичиизинден-не кончук
оклаң-чикпең оол бооп өзүп келген. Ха-
йыракан сумуга ажиттыңган школага
өөренип турган, сумунун революстуг
аныяктарының ажил-херектеринге идеп-
кейлиг киржип, Төрзөн чуртунга ынак бол-
гаш маадырлыг революстучу чорукка киж-
зиттинген. Ада-иезинге-даа дыңнатпайн,
Кызылга келгеш, Тываның Араттың
Революстуг шерииниң одуруунче кир-
ген. Дайынчы өөредилгеге мергежили
бедээн, эрес-дидим дайынчыны Совет
Эвилелиниң Тамбов хоорайда кавалерия
школазынче өөредип чоруткан. Ооң соон-
да, 1942 чылда, Москвада С.М. Буденный
аттыг офицерлерниң дээди школазынче
өөредип кириген. Тываның Араттың Ре-
волюстуг шерииниң офицерлериниң
аразынга капитан Түлүш Кечил-оол
эң эки дайынчы мергежилдиг болгаш
шериг эртем-билигдиг офицерлерниң
бирээзи турган. 1943 чылдың сентябрь
айда ол тыва эки турачыларның айттыг
шериг эскадронунун командири албан-
дужаал-биле фронтуге аъттанпкан.
Совет Эвилелиниң шеригниң өөредилге
черлеринге ооң алган билиглери болгаш
бодунун эрес-дидим чоруу тулчууш-

(Уланчызы 2-ги арында). ➡

● Аалчылар Тыва дугайында

ПАВЕЛ СЕМЕНОВ: «ТЫВАНЫҢ
БАШТЫҢЫ ШУПТУ НАЦИЯЛАРНЫҢ
ТӨЛЭЭЛЕРИНГЕ ТААРЫМЧАЛЫГ
БОЛЗУН ДЭЭШ, ХӨЙНУ КЫЛЫП ТУРАР»

Тыва Республиканың 95 чыл оюнга база «Наадым» мал-чыннар байырлалына тураскааткан хемчеглер үезинде Национал херектер талазы-биле федералдыг агентилелдин (НХФА) удуртукчузунуң оралакчызы – статс-секретары Павел Семенов ажил-херээниң аайы-биле Тывага кээп чораан. Ол Россияның НХФА-ның удуртукчузу Игорь Баринтовтун даалгазы-биле база Тыва Республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оолдун чалааны-биле келген турган.

Тыва дугайында Павел Семенов мынчаар чугаалап турар: «Тывада элээн хөй аңгы-аңгы нацияның улустары чурттап турар-дыр. Республиканың Баштыңы шупту нацияларның төлээлеринге таарымчалыг болзун дээш, хөйну кылып турар. Политолог, социолог эртемниг болгаш Ш.В. Кара-оол – национал политика талазы-биле арга-дуржулгалыг специалист. Нациялар аразының нарын айтырыгларын канчаар шиитпирлээрин база бүгү-ле медээлерни кичээнгейлиг көөр дээрзин эки билер-дир. Аңгы-аңгы нацияның улустарына хамаарылгалыг нарын айтырыгларның тыптырын болдурбас дээш, регионнуң удуртулгазы-биле, хамааты ниитилел, национал организациялар-биле кады боттарывыс талавыстан база байдалдарны сайгарып көөр бис. Мында эңне кол чүүл – үре-түнелдиг чугаа болур. Республикада бодунуң төөгүзүңге болгаш национал чаңчылдарыңа аажок кичээнгейлиг-дир, оон аңгыда

регионнуң девискээринде чурттап турар бүгү-ле чоннарның культуразын база хүндүлээр-дир. Национал музейде регионнуң хөгжүлдезинге хөйну кириген орус культура дугайында база төөгүп турар. Республикада буддист болгаш православ шажын хүрээ-хииттерни түдүп турар. Тываларга орус дылды өөрөдир дээш, Тываже боттарының күзели-биле ажилдап кээп турган баштайгы орус башкыларга тураскаалды тургускан. Нациялар аразының фольклор-аас чогаал коллективтери база бар. Тываның Чазаа хөй националдыг-дыр».

Павел Семеновтун чугаазы-биле, нарын айтырыглар кандыг-даа коллективке, кандыг-даа регионга тургустунуп кээп болур. Кол чүүл – республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оол болгаш регионнуң Чазаа чугаа кылырынга кезээде ажык база ол ышкаш тыптып турар бүгү-ле нарын айтырыгларны шиитпирлээринге белен-дир.

● Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан

МААДЫРГА МӨГЕЙИГ



(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

куннар үезинде эвээш чидириглер-биле тиилелгелерни чедип алырынга дузалыг болган. Ровно хоорайны хостаар дээш тулчуушкуннарга тыва аъттыг шериг эскадронун билдилик командылааны база хууда эресидим чоруу дээш дайынчы Кызыл Тук ордени-биле Түлүш Кечил-оолду шаңнаан, Ровно областың девискээринге дайынчы операцияларга чедишкениг киришкени дээш Ленин орденин тывыскан. Түлүш Кечил-оол фронтундан майор дайынчы эргелиг чанып келген. Ынчалза-даа төөгүдө ол «капитан Кечил-оол» ат-сураглыг арткан.

Капитан Кечил-оолга Совет Эвилелиниң Маадыры атты тыпсыр дугайында материалдар ССРЭ-ниң Подольск хоорайда шериг архивинге үр кадагалаттынып, күүсеттинмейн чытканнар. Ону дилеп тыварыңа болгаш шимчедиринге бодунуң хууда үлүг-хуузуң Тываның атураглыг журналисти Кодур-оол Оюн кириген. Оон ол чаагай үүле-херээ бөгүңге чедир

төлөптий-биле үнелеттинмээн. 1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга эрес-маадырлыг чоруун көргүскен маадырларны шаңнаар дугайында Чарлыкка 1990 чылдың май 5-те ССРЭ-ниң Президентизи М.Горбачев хол үжүүн салган. Ол маадырларның аттарының аразында майор Түлүш Кечил-оолдун ады база бар болган. Адазының бедик дайынчы шаңналы – Совет Эвилелиниң Маадыры аттың документилерин огулга дамчыдып берген.

Улуг-Хем кожууннуң Хайыракан ортумаак школазынга тыва эки турачы Түлүш Кечил-оолдун адын тыпсыр дугайында доктаалды СЭКП Тыва обкомунуң болгаш Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң каттышкан шиитпири-биле 1990 чылда хүлээп алган турган. Тыва эки турачы Түлүш Кечил-оол бо школага өөренип чораан дугайында тураскаал самбыраны 2016 чылда ажитканы бо-дур.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.
Владимир ЧАДАМБАНЫҢ
тырттырган чуруктары.

● Юбилейге уткушт

ОРУКЧУЛАР СЕСЕРЛИИ

Федералдыг орук агентилелиниң федералдыг күрүне албан чериниң Тывада М-54 «Енисей» автомобиль оруунуң база «Тываавтоорук» эргелелдери орукчулар сесерлииниң (аллея) баштайгы 80 хадыңнарын аэропорттан Кызылче угулаан М-54 автомобиль оруунуң ийи талазынга октябрь 8-те олурткан.

Ук хемчегни Тывага орук адырының тургустунганындан бээр 80 чылынга болгаш орук ажил-агыиының ажилдакчыларының хүнүңге тураскааткан. Аңаа республиканың орук ажил-агыиының хоочуннары, орук-тудуг организацияларының ажилдакчылары өг-бүлелери, уруглары, уйнуктары-биле идепкейлиг киришкеннер.

Хадыңнар өзүмнерин манап турар аразында республиканың орук адырын харылап турар удуртукчулар-биле ужураштым.

гежилин уламчылап, өзүп орав орукчулар боорунга бүзүреливис улуг. Чайның изиинде-даа, кыштын соогунда-даа орук септеп, чолаачыларга таарымчалыг байдалды тургузуп турар орукчуларга, орук адырының хоочуннарынга юбилейлиг чылда байыр чедирип тур мен.



ТР-ниң орук-транспорт комплекзиниң сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Олег БАДЫ:

– «Тываавтоорук» биле М-54 «Енисей» автомобиль оруунуң Тыва Республикада эргелелдериниң орукчулар сесерли ажыдар деп саналын бистиң яамы чүүлдүгүнүп деткидивис. Тываның орук ажил-агыиы 80 чыл бурунгаар тургустунуп, Кызылга баштайгы кудумчуларының оруктарын кылып эгелзэн. Амгы үеде Тывада 7900 ажык километр орук бар. Бо чылдың бир онзагай чүүлү – М-54 «Енисей» автомобиль оруунуң тудуунуң эгелзенинден бээр 100 чылы. Юбилейлиг байырлалды кожа-хелбээ девискээрлерден (Красноярск край, Хакас, Бурят, Алтай республикалардан) коллегаларывысты чалап, октябрь 14-те эрттирип, шылгараан орукчуларны шаңнап-мактаар бис. Бодумнуң кады ажилдап чоруур коллегаларымга, орук ажил-агыиының хоочуннарынга, ажилдакчыларынга ажил-ижинге чедишкенин, бүгү-ле экини күзедим.

«Тываавтоорук» эргелелиниң начальниги Динмей БАЛБАН-ООЛ:

– Бо хүн хадыңнар тавыры-биле «Тываавтоорук» эргелелинден бүдүн автобус ажилдакчылар келди. Мен база хеймер оглум-биле орукчулар сесерлиинге үлүвүстү кириштирип келдивис. «Эр киж бүүрүзү чуртталгазында бажыңны тудар,

теректи олуртур болгаш өстүрер» деп үлөгер домак ада кижиниң хүлээлгелер бирээзин күүседип турары Юбилейлиг хемчеглер дың төнчүзүңге чедир чылаар. Аңаа республика орук-тудуг организациялар ажилдакчыларының араз спортчу, культурулуг хөлөрни эрттирери планнатты. Октябрь 12-де орукчулар аразыңа «Эң тергил ажилдакчызы» деп мөөр эрттирер бис. Аңаа аар машиналарының чолаачыры баскетбол бөмбүүн рикче кири октаарыңа, грейдерниң ускуужунда ба



шил-биле черде шилди дүжүрери, стаканнарны биле долдурары, эскер башкарыкчылары бут бөмбү хаалгазынче бөмбүктү дооларны кири октаары дээш даа өске солун оюннарга шенежи, арга-дуржулга көргүзөр. Орук ажилдакчырынга профессионал байырлыг уткуштур чымыштыг ажил ижинге улуг-улуг чедишкенин, байыры чедирип тур мен.

Орукчулар сесерлииниң адышкынынга республика билдингир артизи Мерген Шадан аян тудуп, ук хемчегте на байырлыг шинчини кири Чаа тараан өзүмнер нота хадыңнар сесерли кыды хуулуп, Кызылдың чаартынып турар аэропортундан ийсылалче кири халдып республиканың аалчыларын чурттакчыларының хар өөртүр-ле болзунам.

Шончалай ХОВАЯ
Авторнуң тырттырган чуруктары.



Ажыл кидин-тулук

АТ-АЛДАРЫ ҮЛЕГЕР БООП ЧОРУУР



Лопсанчап Ооржактың ады ага көдээ ажил-агыйның, аңгы мал ажилының он-он дарда шапкын хөгжүлдээни сырый холбаалыг. Ол эрт-чүс чылдың 60-70 чылда-да төрүүр чүс баш малдан болгаш оон-даа хөй баш төлдү алыр дээш Тыва-албарган шимчээшкенин кичилериниң бирээзи бо-төөгүге туруп көрбээн күш-лүк бек көргүзүлгөни бил-галган.

Лопсанчап Чываажыкович ишти Ыйма Чаш-ооловна-шудургу, кызымак ажилдап-аш, 1958 чылда төрүүр 100-а онааштыр 160 хураганы-лап ап, менди өстүрерин-нирге, хөй-ле кижилер-вейн турган.

Аңгы малдың ийистээри хөй, Азияда хураганының аш кара дүгү-биле су-ван каракуль хөй өшкүдөн-ийистээр, харын-даа үш-чедир хураганын ийис-дээр-ле болгай. А ховар-тээр тыва хойдан чылда-лашка онааштыр 160 ху-ны ап деп чүве шынап-ла-енчиг эвес болбайн аан.

Эр эвес чүгле ийистедип-ш ол көргүзүгнү чедип-дээр болза, ол канчап-даа-схерек-тир, хойлар бистиң-нивис өзүгаар боозап,-р эвес. Тарып боозадыл-ле-даа ол бүтпес. Ынчал-

кандыг-даа ажил-ишке-гыр-тывынгыр баштыг-кижи бодунуң күзээнин-едип ап болбас боор. Малдан хөй чаш малды-ның бир аргазы — шилил-үүр малга төрүмелинден-ак, деңгелдиг, боткур, н төлгүрлерин шилип ап-ынчаар ажилдааш безин-ка онааштыр улгатса-ла-башты ап болур.

Лопсанчап Чываажыкович-ылынга хөй чылдарда-ап келгеш, чаа эгелээш-аналдап, шириин агаар-стуг Тывавыстың бай-ында хойну чылда ийи-рүдөр деп бодалды идип-ен. Шуптузун каяа ийи-шыдаар боор. Ынчангаш-ың эң шыдалдыг, семис-к хойларын эдержилгеге-ийи удаа кириер. Ол-нарын айтырыг. Төрүүр-дан аңгыда, бүдүрүкчү-парның айтырыгы безин-унуп келир.

Ажилынга мындыг бир-аны, харын-даа чаа ажи-

Тываның төөгүзүндө эң-не уттундур-бас хүн — 72 чыл бурунгаар, 1944 чылдың октябрь 11-де, Тыва Арат Республиканың ССРЭ-ге (Россияга) эки тура-биле кат-тышкан хүнде, Тыва Арат Республиканың 95 чыл оюн база төрүттүнгенинден бээр 115 чылын демдегледип турар чылда Лопсанчап Маадырны канчап сагынмас-бис. Ол Салчак Тока, Александр Чымба-

ла сумузунуң №6 арбанының араттарының бүзүрелин чедип-ап, улаштыр суму даргазынга депшиттирген. Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында «Бүгү чүвени фронтуга!», «Бүгү чүвени Кызыл Шеригге!» деп кыйгыны адаа-биле калбарган хөй-ниити шимчээшкенин кы-дынга ол артпаан, сумузунуң, арбаннарының чонун белек чылдазынче, патриотчу ажил-херектерге эвилелдээр дээш үрө-түннелдиг ажилдаан.

Лопсанчап Чываажыкович-ниң амыдыралында эң-не он-загай, уттундурбас болууш-кун — Тыва Арат Республиканы ССРЭ-ниң составынга хүлээп-алыр өргүдөлди Москвага чеди-рер тыва чоннуң төлээлериниң бирээзи бооп, 1944 чылдың октябрь 11-де ССРЭ-ниң Дээ-ди Советиниң Президиумунуң Тываның салым-чолунга эргил-делиг, төөгүлүг хуралга кириш-кени болур. Бо чаңгыс чижек безин ол бодунуң чонунуң мурнунга кайы хире харысалгалыг, эрес-шудургу, бердинген ажилдап-чораанын херечилеп турар. Ты-ваны удуртуп-баштап турган С.К. Тока, А.М. Чымба-биле чаңгыс бөдүүн арат төлээ — малчын Л.Ч. Ооржак ол хүндүлүг даалганы-күсседип чорааны дээр-ле-ооң алдар-адынга хүндүткелдин-демдээ болур.

Лопсанчап Чываажыкович Баян-Талага МЧАЭ, колхоз тургузарының эгелекчилериниң бирээзи база болган. 1947 чыл-дың күзүндө Баян-Таланың Булуң-Терекке таваа салдыган «Октябрь 30 чылы» колхозту-даргалаарын чону аңаа бү-зүрзэн. 1952 чылда бодунуң күзели-биле хойжулап, хойжу бригаданың бригадири бооп ажилдай берген.

Хөй ажилының мурнакчы Тук тудукчузу, баштайгы Маадырның сурукчулары Чола Монгуш, Дажы-Намчал Ооржак дээш өскелерге-даа Социалисттик Күш-ажылдың Маадыры бек аттарны тывыс-каны — ол чылдарда мал бажын-өстүрер, арбын сүрүгнү тургузар-дээш кайы хире чымыштыг, эрес-шудургу ажил чоруп турганының херечизи болур.

Лопсанчап Чываажыкович «Аныяктар мал ажилыңче!» деп кыйгының эгелекчизи бол-ган. Хоочуннуң кыйгызы-биле чүгле кожуунуң эвес, а рес-публиканың школаларының хөй-хөй доозукчулары мал ажилы-че үнгүлзэннер. Баян-Тала орту-мак школаның доозукчулары Хеймерек Куулар, Аяк-Хээ Ондар ол кыйгының адаа-биле мал-чыннап үнгеш, улуг өгбенин алдар-адын байыдып, рес-публикага алдаржаан хойжулар бооп, бек шаңнал-макталга төлөп-тиг болганнар. Лопсанчап

биле кады Тыва Арат Республиканы ССРЭ-ниң составынга хүлээп алыр өргүдөлди Москвага чедирген тыва чоннуң төлээлериниң бирээзи малчын арат. Ынчангаш ат-сураглыг мурнакчы малчын, Социалисттик Күш-ажылдың Маа-дыры Лопсанчап Ооржактың ажил-амы-дыралын силерге таныштырып көрейн, хүндүлүг номчукчу.

Маадырның үлегери-биле ажил-дааш, алдар-хүндүгө четкеннер республикада кайы хөй.

Лопсанчап Чываажыкович биле Ыйма Чаш-ооловна амы-дырал-чуртталгага, өг-бүлөгө тө-лөптүг мөзүлүг, бөдүүн, эвилең-ээлдек, кижизиг чаагай аажы-чаңгың эдилекчилери, шаандагы ыдык-эзу-чаңчылдарны ызыгуур салгаан эзулуг тыва кижилер чораан. Олар ажи-төлү: Семис-Көктү, Оттук-оолду, Чылбакты, Дарыйны, Омдарыйны, Зояны, Михаилди ажил-ишке кызымак, мөзү-бүдүштүг кижилер кылдыр кижизидип өстүргеннер. Олар-дан Дарый, Омдарый угбаш-кылар хүндүлүг кырган-авалар бооп Кызыл хоорайда омак-сер-гек чурттап чоруурлар. Лопсан-чап Маадырның уругларының уруглары — хөй санныг уйнуктары улуг өгбенин адын сыкпайн, төлөптүг ажилдап, чурттап ту-рарлар.

Тываның хөй-ниитизи, мал-чыннары Лопсанчап Чываа-жыкович Ооржактың хойжу дуржулгазын хүндүлөп, ооң төрүттүнгенинден бээр 115 чыл болганынга мөгейип, ону сак-тып турарымыс — төрзэн Тыва-зынга ооң ачы-буянын утпайн чоруурувустуң демдээ болур. Кызыл хоорайның мурнуу тала-зында тей кырында Малчынга тураскаалды Лопсанчап Маадыр ышкаш ажил-ишчи, төлөптүг кижилерни алдаржыдып тургус-канын онзалап айтыр апаар.

Лопсанчап Маадырның адын «ХХ чүс чылда Тываның алдар-лыг кижилери» деп Күрүне но-мунче кири бижээнинге база Тываның найысылалы Кызыл хоорайда бир кудумчуга тывыс-канынга хөй-ниити, малчын-нар, чаңгыс чер-чурттуглары, төрөлдери база каш салгал ажи-төлү өөрүп, чоргаарланып чоруурлар.

Колхоз, совхозтар дүшкен, мал ажилын совет үеде ышкаш хөгжүдери болдунмайн турар амгы берге үеде Лопсанчап Маадыр ышкаш тура-соруктуг, ажил-ишчи кижилерниң ат-алдары, үлегери, байлак арга-дуржулгазы мал ажилын Тывага катап көдүреринге, аныяктарны бо чугула ажилче хаара тудуп, эвилелдээринге кончук чугула. Амгы үениң малчыннары, арат ажил-агыйлыглар хүндүткелдиг өгбөвис — Лопсанчап Чываажы-кович Ооржак ышкаш сүлдө-сүзүү бек, ажил-ишчи, кы-зымак, тура-соруктуг бооп, төрзэн Тываның кодан-сүрүүн өстүрүп, малының бажын улам көвүдөдир дээрзинге бүзүрел улуг.

Адыгжы СААЯ.

Фото-чурукту «ХХ чүс чылда Тываның алдарлыг кижилери» деп номдан алган.

• Хүннүн медээзи

ТӨЛЕВИЛЕЛДЕР АЖЫЛДАП КЫЛДЫНГАН

Күрүне программала-рының күүселдезиниң хуусаазының доозулганы-биле, республиканың эконо-мика адырын сайзыра-дыр сорулга-биле 2017 чыл-да күүседип эгелээр чаа күрүне программаларының 10 төлевилелин ажилдап кылган.

Ындыг дыңнадыгы Тываның Экономика яамызы кылган бол-гаш кандыг төлевилелдер ажил-дап кылганын тодараткан.

- 2017-2019 чылдарда Тыва Республиканың хамаатыла-рының социал деткимчези — күрүне чагыкчызы ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы;

- 2017-2019 чылдарда күш-ажыл болгаш ажилга хаара тудуушкун — күрүне чагыкчызы ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы;

- 2017-2020 чылдарда Тыва Республикага наркотиктерни хоойлуга чөрүштүр садар чорук-ка удур демисел — күрүне ча-гыкчызы ТР-ниң Кадык камга-лал яамызы;

- 2017-2019 чылдарда Тыва Республикага дириг амытанның камгалаары болгаш өстүрери — күрүне чагыкчызы ТР-ниң Ди-риг амытанның болгаш суг-нун биологтуг курлавырларын камгалаарының талазы-биле күрүне комитеди;

- 2017-2020 чылдарда Тыва Республикага өг-бүлениң бол-гаш уругларның социал кам-галалы — күрүне чагыкчызы ТР-ниң Өг-бүлө болгаш уруглар херектериниң агентилели;

- 2017-2020 чылдарда Тыва Республикага хөй-ниитиниң корум-чурумун тудары болгаш кем-херек үлгүдир чоруктарга удур демиселди чорударын хандылары — күрүне чагык-чызы — координатору Тыва Республиканың Баштыңының Администрациясының болгаш Тыва Республиканың Чазак Аппаратының регионнуң айыыл чок чорук департаментизи;

- 2017-2019 чылдарда Тыва Республикага транспорт систе-мазын сайзырадыры — күрүне чагыкчызы ТР-ниң Орук-транс-порт яамызы;

- 2017-2020 чылдарда Тыва Республикага бизнес чоруда-рынга таарымчалыг байдалдар-ны тургузары — күрүне чагык-чызы ТР-ниң Экономика яамызы;

- 2017-2020 чылдарда Тыва Республикага арга-арыг ажил-агыйын сайзырадыры — күрүне чагыкчызы ТР-ниң Арга-арыг ажил-агыйының талазы-биле күрүне комитеди;

- 2017-2019 чылдарда Тыва Республикага чоннарның хамаа-ты чаңгыс демин быжыглаары болгаш национал-культура сай-зыралы — күрүне чагыкчызы ТР-ниң Культура яамызы.

Бүгү программаларны Тыва Республиканың Чазаның ча-нында Эксперт чөвүлелинге чу-гаалашкан. Эксперт чөвүлелин-кежигүннериниң кириген санал-дарын барымдаалааш, програм-маның төлевилелдерин сайгарар кылдыр Тыва Республиканың Чазанче кириер.

gov.tuva.ru.

• Тыва Республиканың Дээди Хуралында

СТАРОСТАНЫ ХАМААТЫЛАРНЫҢ ЧЫЫЖЫНГА СОҢГУУР

Тыва Республиканың Дээди Хуралының бешки сессиязының ийиги хуралында парламентарийлер 31 хоойлу төлевилелдерин сайгарып чугаалашканнар. Ол айтырыглар аңгы-аңгы: социал камгалал, саң-хөө адыры, культура болгаш өске-даа. Чугаалашкан айтырыг бүрүзүнде шийтпирлеттинмейн турар чүүлдер эвээш эвес. Ол бүгүнү хоойлужудулганы сайзыраңгайдып тургаш шийтпирлээр апаар.

Депутаттар ТР-ниң Баштыңының киригени, бот-боттарының аразында харылзашкак төлевилелдерни баштай чугаалашканнар. Оларны хүлээп алган соонда ТР-ге Уругнуң эргелерин камгалаарының талазы-биле төлээниң хүлээлгезин ТР-де Кижиниң эргелерин камгалаарының талазы-биле төлээже дамчыдар. Ону шийтпирлээрде төлээлерниң ажил-чорудулганы башкарып турар регион хоойлуларына чогуур өскерилгелерни кирири, а олышкаш бүрүн эргелерни хүлээндирериниң дугайында конститушчу хоойлужудулга актызы база негеттинген.

База бир чугула хоойлу төлевилели хүлээп алдынган. Ол дээрже «Чүдүлгениң хостуунуң болгаш шажын организациларының дугайында» хоойлуну ийиги номчулганы-биле хүлээп алган. Төлевилелдин кол-кол кезектери-биле Дээди Хуралдың комитет даргазы Виктор Глухов таныштырган.

«РФ-тиң Административтик чурум хажыдышкыннарының дугайында» кодексиинге болгаш «Наркотиктиг бүдүмелдер болгаш угаан-медерелге салдар чедирер бүдүмелдер дугайында» Федералдыг хоойлунуң 51 чүүлүнге өскерилгелер киририниң дугайында» Федералдыг хоойлунуң төлевилелин чаңгыс үн-биле деткээн. Ол төлевилелди ТР-ниң Юстиция херектериниң талазы-би-

ле яамызы ажилдап кылган, ону Дээди Хуралдың хоойлужудулга саналы кылдыр Россия Федерациязының Күрүне Думазының кириер. Ол Хоойлунуң кол сорулгазы — хамаатыларның кадыкшылын, мөзү-шынарын, эргелерин болгаш хоойлу езугаар эрге-ажыктарын камгалаары. Наркотиктиг бүдүмелдер ажыглаар чоруктуң бисте негтереп барчыдары чажыт эвес.

«Өскүс уругларның болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларның социал деткимчезиниң талазы-биле немелде хемчеглер дугайында», «Тыва Республикада муниципалдыг тургузулганың эрге-байдалының дугайында» хоойлулар төлевилелдерин парламентарийлер чугаалашкан болгаш хүлээп алган.

Дээди Хуралдың Виталий Бартына-Садыга баштаткан Айыыл чок чорук, корум-чурум болгаш кызыгаар чоогунуң айтырыгларының талазы-биле комитетиниң белеткээн төлевилели улуг сонугалды болдурган. Ол комитет «ТР-ниң көдээ чурттакчылыг черлеринде старосталар дугайында» төлевилелди кириген. Староста — ол дээрже хамаатыларның хуралына соңгуткан, ол черде доктаамал чурттап турар кижилер болур. Ол албан-дужаалды 18 хар четкен, РФ-тиң хамаатызы кижилер эргелиг. Чурттакчылыг суурларның эрге-ажыктарын даштыкы кижилер төлээлеп шыдаваас, ол ышкаш шийткелиниң хуусаазы эртпээн, бодун башкарып шыдаваас кижилер база аңаа соңгутпас.

Көдээниң старостазы албан-дужаалды кириген чорук чүгле айтырыгларны шалыпкын шийтпирлээринге эвес, көдээге байдалды экижидеринге дугалыг деп, төлевилелдин күүседикчилери санап турар.

ТР-ниң Дээди Хуралының албан-езуунуң сайтызындан.

• Ажык чугааже чалалга

КАНДЫГ УЛУСТУҢ ТӨЛДЕРИ ЫНДЫГ БОЛУР ЧООР?

Бис үндезин тыва чон хөй санныг улус эвес бис, эки, багай чаңчылдарга хамаарыштыр тайылбыр болгаш кижизидилге ажылын доктаамал чорудары күзенчиг-дир. Уруглар үезиниң хөй кезин ада-иезиниң, чоок улузунуң хайгааралында эрттирип турар болгаш, оларның аажы-чаңы, бодаал-медерели ол улуг улузунуң салдарындан аажок хамааржыр болур.

Ажы-төлү өг-бүлениң үлегеринден хевирлеттинип өзер, сайзыраар деп амыдырал бадаткап турар болгай. Амгы үеде дыка хөй улустуң сагыш-сеткили дүвүрелде турар, алган чээлизи, өре-ширени канчап төлээрл деп берге байдалдан уштунарын бодааш, уруг-дарыын төрелдеринге чагып кааш, тайга-же каттап, тооруктап-даа чоруп турарлары бар. Чалгаа болгаш кошкак, чуртталгазындан аза берген улус база бар. Оларның ажы-төлү кээргенчиг, бир талазында чурум үрөп чоруурлар база олар болур.

Чамдык уруг-дарыгны бичии-зинден-не чагып, сургаар төрөл бөлүктүң улуг улузу турар бол-

гай. Ада-иезиниң орнунга олар кижизиткен чоруур аан. Мону касканнап олар ужурум мындыг. Ылаңгыя чайгы үеде бистиң Южний микрорайонунуң девискээринге эге болгаш ортумак класс назылыг тыва оолдар, уруглар бо-ла чыгып келирлер. Оларның чамдыгы суурлардан келген хире, колдуунда хайгаарал чок хүнээр, а аразында «бодал чок» ойнаарлары база бар. Бичии уругларның каш-ла санныг ойнаарактарын күш-биле үрегдээр, черликсидир алгыржыр, чуңгунуң калбак демирин дежилдир соктап кааптар, улус олуур сандайларны тура тырттып үрегдээр, черле мырыңай чурум чок деп чүвезин

кижи кайгаар. Улуг улус чугаалаарга тарадыр маңнажып ыңай боор. Дугуйларда тарып каан өзүмнерни, чечектерни сый басып кааптар. Ол чоок-кавыда чурттап турар хамаатылар тудуп алыр дээш чадажып турду, де-зип маңнажыр. А ол хайгаарал чок уругларның улуг улустары-даа келбес, херекке албас-тыр. Оозун бодаарга ажы-төлүнде бажыңнарны хөлөзилеп берген, боттары суурларында хевирлиг.

Оон ыңай мындыг чижекте база кириейн. Өөрөнгөш, тарап чанып турар оолдар, азыг черге чаштынып алгаш, бир-ле эжин бастып, ол-бо дигген турар. Азы бергүн, барбазын аразында окташкан турары шуут чараш эвес-тир. Чанындан эрткен улус чугаалаарга-даа, шуут тоомчага албас чорду. Эр кижилер келгеш, тарадып чорудуптар болза, харын оон сестир чадаваас. Хоорайывыстың чараш аян-шинчизин баксырадып ту-

рар, хайгаарал чок мындыг ажы-төлдүң ада-иези уруг-дарыынче улуг кичээнгеи салыр болзун деп идегээш, мындыг уткалыг чагааны бижип оларым бо. Бичии хензиг чылдагаандан улуг херекке онаажы берзе канчаарыл? Ажы-төлдү хайгааралга алыры чугула. Аныяк назы-харлыг тыва оолдар хоругдал черинде бар. Оон ыңай элээн каш улузувус өкпе болгаш шээр аарыглар дээш шынарын оскунганы хомуданчыг. Олар ындыг аарыг-аржык төрүттүнүп келбээн болгай. Мында ада-иези буруулуг болбайн канчаар. Уругларының кижизидилгезин тоомчага албас, та кандыг чорзун дээн бодаалды ада-иелер база бар. Ол ышкаш чүгле капитал акшазы дээш орулгазы эвээш, хөй уругларлыг өг-бүлелерниң саны көвүдөп турар. Оон ыңай база бир чараш эвес чорукту кириейн. Боттары аарыг-аржык, инвалид-даа эвес, доктаамал чурттаар оран-сава-

зы чок, шымбай ортумак назы тываларывыс соой берген каат бажыңнарның подьезд ринге дүн эрттирип алгаш, эрт чоруурда кадыг, суук албан арттырып каары чаржыңчылар. Оларны көргөн улус сывырт элээн коргудуптар болза келбес апаар боор.

Улаштыр мындыг чижекте база кириейн. Улуг-Хем коомунуң девискээринде субурнарны үрегдээш, оон иштин олуур бурганнарны ооруттар чоруктар бар. Мону металлдар хүлээп алыр та садып турар ирги бе? Азыг улусту бурган башкы ыялап-ла шийдер апаар. Мышнарлыг улус мындыг үлүг кылбас-тыр ийин. Үстүндө римдааларны өөренип көрүмүңүз, мындыг айтырыгларны сарып, солун-сеткүүлге чыгарып, көрүвүссө кандыг-дыр?

Нина СЕРЕН

шажын-чүдүлге суртаалы

• Пенсия фондузунда

ҮНДҮРҮГ ОТЧЕДУН ДУЖААВАС БОЛЗА...

Хуу сайгарлыкчы болуру, азы бодун боду ажил-биле хандырамы амыр эвес, чүге дизе сайгарлыкчы кижилер үндүрүг органның, чээли берикчилериниң, банкыларның, социал фондуларның мурнунга каттышкан улуг харыс салгалыг болур. Керээ чарып, дугуржулга кылган черлери, кижилери-биле ийи таланың хүлээлгелерин тодарадып кылыр, бир эвес дугуржулганың кайы-бир пунктузун хажыдып, үрээр болза, хоойлу езугаар харылаар апаар. Чижээ, хуу сайгарлыкчы

үндүрүг органынче отчедун дужааваан таварып да, оон Пенсия болгаш медицина фондуларын шилчидер ужурулг камгаладылга дадывырлар эң улуг тариф — 148 муң рубль кылдыр өзе башчангаш бо талазы-биле тургустунуп турар айтырыгларга хамаарыштыр Россияның Пенсия фондузунуң Тыва Республикада салбырын камгаладылга дадывырларының башкарылга организастаар килдизиниң начальниги Буян К. Гар-Сюрюн тодаргай харыны берген.

Айтырыг: Мен хуу сайгарлыкчы кижилер мен. Амгы үеде Пенсия фондузунче (ПФР) болгаш албан медицина камгаладылганың фондузунче (ФОМС) кириер дадывырлар талазы-биле бергедээшкен менде тургустунуп келген: үндүрүг талазы-биле отчедуну үе-шаанда дужааваанымдан, улуг өре бар апарган. Кажан кайнаар чүңү дужаар ужурулг мен? Чаа өрелер тургустазы-биле чүңү канчаарыл?

А. Ондар, Кызыл

Хары: Хуу сайгарлыкчылар орулгазының кайы хире хемчээлдиг болуп турарындан хамаарылга чокка, чыл санында камгаладылга дадывырларын Пенсия болгаш албан медицина камгаладылганың фондуларында декабрь 31-ге чедир төлөп кириген турар ужурулг. Чижек кырында көрээлиңер: эрткен 2015 бүдүн чыл дээш ПФР-же 18 610 рубль 80 көпеек, ФОМС-че — 3650 рубль 58 көпеек төлээр турган. А бо 2016 чыл дээш ПФР-же 19 356 рубль 48 көпеек база ФОМС-че — 3 796 рубль 85 көпеек түңнүг камгаладылга дадывырларын төлээр ужурулг.

Бир эвес хуу сайгарлыкчының — дадывыр төлекчизиниң чыл дугузунда орулгазы 300 муң рубльден ажа бээр болза, үс-түнде айыттыг доктааттынган түңнерниң кырынга 300 муң рубльден ажа берген орулгазының бир хуузу эрте берген чылдың соонда келген чылдың апрель 1-ге чедир дужаар (чижээ, 2015 чыл дээш —

2016 чылдың апрель 1-ге чедир).

Оон-биле чергелештир хуу сайгарлыкчылар тараачын (фермер) ажил-агыларының даргаларына көөрдө, санаттыг болгаш төлөттинген камгаладылга дадывырларына ПФР органынче отчет дужаавас.

Хуу сайгарлыкчыларның орулгазының дугайында медээлер Пенсия фондузунга үндүрүг органның кээп турар болганда, ол байдал камгаладылга дадывырлары төлээр хүлээлгени санап хевирлээринге үндезилеп болуп турар. Ол ышкаш дадывырларны чогуур хуусаазында төлөп кирибээн болза, ону негээр барымдаа база ол болур.

Бир эвес хуу сайгарлыкчы чогуур отчедун үндүрүг инспекциязынга дужааваан болза, хоойлу езугаар ПФР-же кириер дадывырлар эң бедик хемчээл-биле санаттынар апаар, ол дээрже ажил төлевириниң адакы хемчээлин (МРОТ) 8 катап көвүдеткеннге дең болур. Ынчалдыр санаарга, чижээ, 2014 чыл дээш 138 627 рубль 84 көпеек, а 2015 чыл дээш — 148 886 рубль 40 көпеек болур.

Бир эвес хуу сайгарлыкчы оон ыңай сайгарлып ажилдаваастыр деп шийтпирлээн болза, бичии-даа саадавайн, үндүрүг органынче ол дораан сайгарлыкчы ажилды соксадырының дугайында документилен дужаарын сүмелээр-дир бис. Оон башка дадывырларны оон кырынга санап туруп бээр. Чүге дизе дадывыр төлекчизин хуу сайгарлыкчыларның Чаңгыс аай күрүне даңзызындан (ЕГРИП)

ушта бижээн соонда, чүгле чан албан пенсия болгаш медицина камгаладылганың дадывырларын оон кыры санавастай бээр.

Үндүрүглерни болгаш камгаладылга дадывырларын үе-шаанда төлээр сайгарлыкчыны албан кылыр хүлээлгези болгаш хамааты туружу болур ужуру. Ол дадывырларны чүгле төлээр эвес, олар сөөлү сайгарлыкчының бодунга дең эглип келир дээрзин утпа чугула. Шаа оон келир үеде пенсияны хевирлеп турар болгаш оон бөгүнүгү социал гадылалдарны хандырып турар.

Пенсия фондузунун сайтында (www.pfrf.ru) пенсия калькуляторун ажыглап турар бөгүн шилчидип турар дадывырларынга үндезилеп турар сайгарлыкчы кижилер үеде пенсияны кайы хире болуп боду санап а болур.

Пенсия фондузунун камгаладылганың фондуларын шилчидер ужурулг камгаладылга дадывырларын башкарып ажадып турар специалистерге баа эргелелдерниң телефонна ПФР-ниң сайтында бар. www.pfrf.ru/branches/tuva/contact

Надежда ЭРТ

белет

● **Тыва радионун, Тыва телевидениениң байырлалдарындан**

КЫЗЫЛ ЧУГААЛАП... КӨРГҮЗҮП ТУР

Фоторепортаж

Тыва радионун 80 чыл, Тыва телевидениениң тургустунундан бээр 50 чыл болган ийи дакпыр юбилейлеринин ийирлиг кезээ эрткен субботада республиканың Виктор Көк-оол аттыг Национал хөгжүм-шии театрынга болган. КТРК «Тываның» байырлалыга чалаткан аалчылар, көрүкчүлөр атрын залын кезээкиниң 5 шак четпээнде-ле долдур урупканнар.

«Тыва» КТРК-ның чингине ктору Андрей Чымба-ның сценанынче үнүп ш, Күрүнениң «Тыва» радиоккомпаниязының ийи байырлалын таварыштыр олурганнарга байырын ип, Тыва Республиканың ыңы Ш.В. Кара-оолду, Республиканың Дээди ыңы Даргазы К.Т. Даваа-наже чалады.

«Тыва» Республиканың ыңы Ш.В. Кара-оол комп-ни ийи дакпыр юбилейин штыр, улуг өөрүшкү-биле, диоккомпанияның хүндүлүг нарынга болгаш ажилдак-ыңа, ук байырлалды кады, демдеглээри-биле ча-келген улуска сеткилин

ханызындан байырын чедирген.

Кандыг-даа улуг байырлал шаңнал-мактал чокка болбас. «Тыва» телерадиоккомпанияның баштайгы диктору Дыдыл Сотпа-ны ТР-ниң «Күш-ажылга шылгал-рал» деп медаль-биле шаңнаан. Телерадиоккомпанияны аңгы-аңгы чылдарда удуртуп чораан Сергей Чоодуевич Юшага Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижиин, Таваалай Чылбакович Салчакка, тележур-налист Саяна Өндүрге «Тыва» Республиканың алдарлыг ажил-дакчызы» деп хүндүлүг атты тывыскан. Тыва Республиканың Дээди Хуралының талазындан база шаңналдар арбын болган.

Тыва Арат Республикавыс тургустунгаш, 95 чыл болган оюн

бо чылын демдегеп турар. Ооң-биле кады радио Тыва күрүне тургустунган соонда 15 чыл болганда бодунун дамчыдылгаларын эгелээн. Ынчангаш тыва радио национал бижикти, литературлуг дылды, ооң сөс курлавырын, ылаңгыя терминологиязын, ол ышкаш стилистика системазын, грамматиктиг тургузуун сайзырадырынга үнелеттинмес улуг рольду ойнаан.

Амгы үеде тыва дыл хоюглат-тынган байлак сөс курлавырлыг стилистика системалыг болгаш сайзыраңгай тургузулгуг дыл кылдыр шынарларын сиңирип алырынга 80 чыл оюн демдег-леп турар тыва радио онза үлүг-хуузуун кириген. Тыва радио чүгле төөгүнүн дириг херечизи эвес, а харын Тыва черге болган болушкуннарның идепкейлиг киржикчизи.

Уран-чечен номчулга талазы-биле тыва радионун тергиин дээн дикторларынга Виктор Көк-оол, Галина Дүгержаа, Толчаа Мон-



Тыва Республиканың Баштыңы Ш.В. Кара-оолдун үнрежиссеру Л.К.Тарасовага Хүндүлел бижикти тыпсып турары.



Тыва телевидениениң бир дугаар дикторларының бирээзи Д.Сотпа.



Тыва телевидениени аңгы-аңгы чылдарда удуртуп чораан С.Ч. Юша, Т.Ч. Салчак, тележурналист Саяна Өндүр олар эш-өөрүнүн аразында.



рлалда Күрүнениң «Саян» ансамблиниң артистери солун оюн-тоглаазын, танцы-самын көрүкчүлөргө бараалгадып турары.

гуш, Салчак Данзы, Владимир Тиңмей болгаш өскелер-даа хамааржыр. «Тыва черде», «Улуг-Хемниң чалгылары», «Тываның херээженнери», «Хойжуларның радиостанциязы» деп литератур-луг уран-чечен болгаш публици-стиг база шоодулгуг «Шагар-Ары» деп дамчыдылгаларга оларның артисти мергежили долузу-биле илереп турган.

Журналистер Киим-оол Хертекти, Николай Ваньковту, Дартан-оол Енданны, Калдар Монгушту, Светлана Данзын-оолду, Седен Хертекти, Лидия Иргитти болгаш өскелерни-даа бо байырлалда база демдеглээн. Оларның кылган дамчыдылгаларын дыңнакчылар дыка сонуга-гар турган. Дамчыдылгаларда хүннүн чугула айтырыгларын чы-рыткан, бөдүүн кижилерге сагыш човаашкын долган болур.

Эң ылаңгыяда «Хойжуларның радиостанциязы» деп дамчы-дылгага хамык районнарның малчыннарының аразынга ха-рылзааны тургузуп, арга-дур-жулга солчур, өске черлерде эш-өөрүндөн үнелиг сүмө алыр, оларның дириг үнүн дыңнаар арганы берип турган. Ол мал-чыннарның, саанчыларның, кадарчыларның четтикпейн ма-наар дамчыдылгалары турган.

Тыва телевидение тургустун-гаш 50 чыл болган-даа болза, ол амгы үеде республиканың чонунун улуг хүндүткелин чаа-лап алган. Аңгы-аңгы чылдарда компанияның ады өскерлип-даа турган болза амгы үеде КТРК «Тыва» республикада масса-лыг информация чепсектеринин кол черлеринин бирээзин ээлеп турар. Олар үе-биле деңге бу-рунгаарлавышаан, боттарының езу-чаңчылдарына шынчы бооп арттышаан.

Ол чедишкиннер ында ажилдап турар улустун улуг күженишкенин аялы-би-рлелдиги ардынып турар. Эң

ылаңгыяда санныг теледам-чыдылгаларны тургузарының талазы-биле техниктиг баазаны Россияга эң баштай белеткээш, тургускан черлерниң бирээзинге Тыва хамааржып турар. Ынчангаш күрүнениң электроннуг массалыг информация чепсектеринин онза-гай талалары бар регионнарның бирээзинге бистиң республика-выс база хамааржыр.

Тыва телевидениениң жур-налистери, инженер-техниктиг ажилдакчылары амгы үеде ийи аңгы дылдарның негелделе-ринге дүүштүр, медээлерниң үндүрүлгөлерин болгаш тематиктиг программа бүрүзүн катаптыт-мас национал онзагай езу-шы-нарлыг кылдыр тургузуп алыр дээш улуг ажилды кылып чорудуп турар.

Тывага телевидениени сай-зырадырынга ооң эң баштайгы профессионал мергежилдиг тыва кадрларындан Москваның күрүне университетинин журналистика факультетинин телевидение салбырының доозукчузу Да-кан-оол Ензакович Ондарны, Бүгү-эвилелдин кинематография институтунун операторлар фа-культетин дооскан Карма Домбу-евич Монгушту, Шамиль Юрьевич Седен-оолду, тележурналист Алексей Иргитович Чараш-оолду улуг чоргаарал-биле сактыр бис.

Олар Тываның телекөрүкчүле-ринге солун дамчыдылгалар-ны чедишкенин бараалга-дып, белеткеп, барымдаалыг кинофильмнерни тургусканнар. Оларның белеткээн материал-дары телевидениениң тергиин дээн дамчыдылгалары болуп, ооң алдын фондузунче кирген.

Оларның эки эгелээшкин-нерин амгы үениң анык жур-налистери, кинооператорлары уламчылап бар чыдары кончуг өөрүнчүг.

Владимир ЧАДАМБА.
Авторнун тырттырган чуруктары.

● Юбилей

ЧЕДЕН БЕШ ЧЫЛДААН

Тываның Кадык камгалал яамызының тургустунганындан бээр 75 чыл юбилейин конференция-биле эгелээн. Аңаа илеткелдерни Россия Федерациязының кадык камгалалының тергини, медицина эртемнериниң кандидады Борис Күдерек, Албан медицина камгаладылганының ТР-де девискээр салбырының күүседикчи директору Вера Анай-оол, Россия Федерациязының кадык камгалалының тергини, Тываның улустуң эмчизи, медицина эртемнериниң кандидады Надежда Ооржак, Россияның алдарлыг ажилдакчызы, Россияның кадык камгалал хайгааралының Тывада албанының удуртукчузу Алиса Шимит болгаш өскелер-даа кылган.

Конференцияга Тываның Баштыңы — Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол киржип, эмчи ажилдакчыларына, хоочуннарга юбилейи-биле байыр чедирген.

— Республиканың эмчи ажилдакчыларын региондан болдунар-ла аргалар-биле деткириниң дугайында Тываның Чазаанга даалганы берген мен. Ол дээрге, аныяк специалистерге чиигелделиг ипотека, “деткимче” акшаландырышкынны үндүрери. Эрткен чылдарда, Россияның үзүктелешкин чок деткимче-биле Тыва Арат Республикага, улаштыр Тыва АССР-ге хамаатыларның кадыын камгалаар хөй хүлээлгелиг системазы тургустунган. Республикага кадык камгалал адырының хөгжүлдешиниң төөгүлүгүзүн, 1928 чылда Тываже РСФСР-ниң Кадык камгалалының улусчу комиссариатының эмчи-санитар экспедициязы келгени деп санаар-дыр мен. Ол ынчан Кызылдың эмнелгезинге орус омактыг, а күрүнениң тибет эмнелгезинге үндешин тыва чурттакчы чонну хүлээп ал турган. Эмчи-санитар экспедициязының 6 чыл ажилдаанының түңнелдери-биле ТАР-га кадык камгалал адырына улуг өскерлишкыннер болган. Бир дугаарында, тус черниң чурттакчыларының эмчилеринге бүзүрели углатканы. 1928 чылда эмчилер 1790 аарыг кижилерниң саны болза, 1932 чылда оларның саны 75 муң четкен. Эмчилерниң саны 1-ден 13-ке чедир, эмнелгелерде аарыг улустарның оруннары 25-тен 185-ке чедир өскөн. 1941 чылга чедир чурттакчы чонга эмчи дуза чедирилгезин Культура яамызының кадык камгалал килдизи харыылап турган. А 1941 чылдан эгелээш медицина четкизиниң өзүп, улгатканы-биле Улусчу Кадык камгалалының яамызын тургускан. Ооң аппарадынга сайыт, чөвүлекчи болгаш эпидемиолог эмчи кирип турган.

Тываның кадык камгалалының бирги сайыды — Сарыглар Севекович Лопсанаар (1941-1943 чч.), ийиги сайыды — бирги дээди эртемниг тыва эмчи Сергей Албанович Сереккей (1943-1948 чч.; 1954-1958 чч.) оларны улуг хүндүткел-биле сактыр-дыр бис. Чээрби чыл дургузунда (1970 чылдан 1990 чылга чедир) яамыны Николай

Васильевич Сизых удуртуп турган. Чеден беш чыл бурунгаар кожууннарга эмчи пункттары көжүп чоруур өлгөргө турган. Бо хүнде амгы үениң эмчи төптөрүндө чурттакчы чонга бедик технологиялыг эмчи дузазын чедирер шупту аргалар бисте бар — деп Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол чугаалаан соонда, шылгараан эмчи ажилдакчыларына күрүнө шаңналдарын тывыскан.

Россияның Президентизи В.В. Путинниң Чарлыы-биле “Россия Федерациязының алдарлыг ажилдакчызы” атты республиканың онкология диспансериниң эргелекчизи Аргина Палага, “Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы” аттарны халдавырлыг аарыглар эмнелгезиниң инфекционист эмчизи Тамара Асташевага, перинаталдыг төптүң экономика-планнаашкын килдизиниң начальниги Светлана Балабановага, Кызыл кожуунуң төп эмнелгезиниң терапия салбырының эргелекчизи Татьяна Донгакка, ТР-ниң кадык камгалал яамызының сайыдының бирги оралакчызы Белекмаа Монгушка, Тываның медицина информация-аналитика төвүнүң килдис начальниги Мария Наксылга, кадык камгалалының хоочуну Валентина Очур-оолга, “Тываның Улустуң эмчизи” аттарны республиканың онкология диспансериниң акушер-гинекологу Лидия Көк-оолга, республиканың туберкулезка удур диспансериниң терапевт эмчизи Борис Чубаровка тывыскан.

Тываның Баштыңы — Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оолдуң Чарлыы-биле хөй чылдарда үре-түңнелдиг ажылы болгаш кадык камгалалының хөгжүлдешинге кириген үлүг-хүүзү дээш Тыва Республиканың “Күш-ажылчы шылгарал” орденнери-биле Тываның СПИД-ке удур камгалал болгаш демисел төвүнүң эпидемиолог эмчизи Дыртына Оюн, ТКУ-нуң “Кадыкшыл төвү” эртем-өөредилге болгаш консультация-кадыкшылга төвүнүң кол эмчизи Татьяна Оюн болгаш республиканың туберкулезка удур диспансериниң мониторинг кабинетиниң эргелекчизи Виктор Хайжок олар шаңнаткан.

Бистиң коор.

● Солун ужуражы

ЧОГААЛЧЫЛАР ААЛДАП КЕЛГЕН

Кызыл кожуунуң Черби суур Тывада бир онзагай, чараш черлерниң бирээзи. Найысылалдан ырак эвесте, хемни кежерге-ле арга-эзимге бүргеткен Черби суурда VIII хөвирниң тускай (эдилгелиг) школа-интернадында 73 уругну 40 ажыг башкылар болгаш кижизидикчи башкылар өөредип, кижизидип турар. Бо школа-интернатта Кызыл, Каа-Хем, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем, Таңды, Өвүр, Бии-Хем кожууннарда келген кадыының байдалы кызыгаарлыг уруглар белеткел класстан 9 класска чедир өөренип турар.



А. Шойун, Ч. Кара-Күске, библиотекарь А. Сагаан.

Ук школа-интернаттың өөреникчилеринге башкылары өөредилгезинден аңгыда, оларның хостуг үезин шын ажыглап, өөредилгиг, кижизидилгиг хемчеглерни эрттирип турарлар. Бо удаада Тывада билдингир уруглар чогаалчылары Чооду Кара-Күске биле Александр Шойунуң юбилейлеринге тураскаадып ужуражылганы эрттирген.

Школа-интернаттың улуг девискээринде бажыңнар-ла хөй: уругларның чурттаар оран-савазы, чөмөннөр чери, өөренип школазы, улуг спорт залы. Чогаалчыларны школа-интернаттың библиотеказынче чалап, изиг сүттүг шай, боова-боорзак-биле хүндүлөп уткаан. Ужуражылганы школа-интернаттың библиотекары Айлаңмаа Назытыевна Сагаан, эге класстар башкылары Елена Самдановна Шаравии, Чечена Маскыровна Агбаан организастап эрттирген.

Айлаңмаа Назытыевна бичии өрээлде библиотеказын уругларга таарымчалыг кылдыр дерип салган. Ында кадыының байдалы кызыгаарлыг уругларга таарыштыр парлаан өөредилге номнары, уруглар чогаалдары, башкыларга методиктиг сумелер дээш шупту бар. Ханада Тываның чогаалчыларының база чурт башкыларының фото-чуруктарын аскаан. Ол ышкаш Кино чылынга тураскаадып уругларның сонургаар киноларының үзүндүлериниң чуруктарын делгээни онзагай.

Кадыының байдалы кызыгаарлыг уругларны өөредип, анаа кадык уругларга бодаарга берге. Оларны тускай, чиигелделиг программа-биле өөредир. Ынчангаш бо школа-интернаттың башкылары өөредилге-методиктиг төптү тургускаш, уругларны өөредиринге эптиг өөредилге программаларын, номнарын белеткеп турарлар. Өөредилге-методиктиг төптүң удуртукчузу, 25 чыл стажтыг эге класстар башкызы Елена Шаравииниң удуртулганы-биле белеткел класстарына «Чугаала-жылы» деп өңүг номну белеткээш, үндүрүп алганнар. Ол ном чүгле коррекциялыг школарга эвес, анаа-даа эге класстарга

ажыктыг ном бооп турар. Бо үеде ол-ла номнуң ажылчын кыдыраажын белеткеп турарын башкылар дыңнатты.

Школа-интернаттың хуралдаар залына чогаалчылар-биле ужуражыр дээш уруглар болгаш башкылар чыгып келген. Библиотекарь Айлаңмаа Назытыевна боду черле башкы кижилер болгаш, уруглар-биле харылзаазы чоок, олар-биле ажилдап билир. Уругларны номга ынак боорун чедип алыр дээш кандыг-даа аргаларны ажыглап турар. Ынчангаш библиотекада хөй номнарны сонургаадып, номчудуп тургаш: «Бо номнарны бижээн кижилер — чогаалчылар-дыр» деп үргүлчү сагындырып, чугаалап турар. А чогаалчы кижини караа-биле көөрү дег кайгамчык чүүл кайда боор. Ынчангаш бо ужуражылгада келген чогаалчыларны уруглар аажок сонургаап, адыш часкаашкыннары-биле уткуп алганнар.

Бо чылын 80 харлаанын демдеглээн Тывада сурагыг уруглар чогаалчызы, салым-чаяанныг журналист Кара-Күске Күнзекович Чооду уругларга бодунуң допчу намдарын кысказы-биле таныштырган. Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумун база Кызылдың педагогика институтун дооскан. Ол ажылчын намдарын малчынап, трактористеп, агрономнап эгелээш, Кызыл хоорайже көжүп келгеш, «Тываның аныяктары», «Сылдысчыгаш», «Шын» солуннарга ажилдап, «Улуг-Хем», «Хем-Белдири», «Эне сөзү» солуннарга редакторлаан. Ол уругларга 10 ажыг чогаал номун бижээн, нитизи-биле 30 ажыг номнуң автору.

«80 хар чурттааш, ам-даа өөренимшаан мен. Үргүлчү чаа чүүлдерни сонургаап, номчуттунуп чоруурга кижиниң угааны сайзыраар, хөй чүүл билир, угаанныг кижилер болур. Номдан черле адырылбас, салдынмас болза эки» — деп, ол уругларга чагып чугаалааш, чаа бижээн «Оруувусту часпаалыңар» деп шүлүүн номчуп берген.

Уруглар чогаалчызы, хөй чылдарда «Сылдысчыгаш» солунну редакторлаан, амгы үеде «Шын» солуннуң кол редактору Александр Сан-оолович Шойун чоокта

чаа 60 харын демдеглээ база-ла уругларга бодунуң чы, студент үелерин төөгүп Москвада Б.Шукин аттыг институтунга өөренип тургаш, кино артистери-биле танышып, оларны көөр аастиг болганын, Тываның хемшии театрына Максим, Кар Мунзуктар, Николай Өлзе Виктор Көк-оол дээш оон-да алдар-аттыг хоочун артисттер ажилдап турган үелерин онзагай деп демдегеп чугаа.

«Мээң 3 орук дажы шукинчилер, театр, пар Күзелдерин чедип алыр дээс — күзел-сорук, эки өөр база ном. Амгы үеде уруг ноутбуктан адырылбас ап ооң-биле өйлеп эдержир эки. Библиотекаларда номчудур. Саазыңа парлаан чонмунуң энергетиказы эки дхарлыг Чооду биле 6 харлы силер-биле бис!» — деп, чүдооскаш, школаның библиотезына «Сылдысчыгаш» солун «Алдын кушкаш» сеткү үндүрүлгелерин, «Шын» харлаан юбилейиниң номлекке сөңнээн.

Уруглар чогаалчылардан нуургаан айтырыгларын «Эзир-Кара» деп аъттың дугаа салган айтырыгга Чооду Күске: «Эзир-Кара Тес-Х Ак-Эрик суурга эң-не манчораан. 1930 чылда Кара чылында, кара беден кар төртүтүнгөн. Ынчангаш Эзир деп адаан. Ол Тывага аъттарына 5 чыл улай чемпи Эзир-Караның ээзи репре таваржырга адын маргаларга киришпес кылдыр Чогаалчылар Эзир-Кара йында хөй-ле шүлүктөрүн ларны-даа чогааткан. «ансамбли «Эзир-Кара» дмы-биле шаңналдыг чералган. Эзир-Карага тураска тургускан, делгелгелер, лал-даа эрттирген. Ынчангаш ышкаш шыдамык, чаңгыс доктаавайн бурунгаар чурчоруңар, уругларым» — дрыылап берген.

Ийиги классчы Айды чогаалчылардан бир дугаар шүлүк бижээнин айтырган. Кара-Күскеңиң бирги шүлү чылда «Сылдысчыгаш» солун Александр Шойунуң 1974 «Тываның аныяктары» солунген.

Елена Шаравии:

— Бөгүн биске онзагай хан. Биске чогаалчылар а келген. Шүлүктөрни докта чогаалдарны номчуп тургай бис. А ону чогаадып, турар кижилер — чогаал Чогаалчы кижилер — эң-не с чаяанныг, угаанныг кижилер Чогаалчылар-биле ужу дээрге, улуг аас-кежик-ти чангаш оларга мөгейип каа Чогаалдарыңар ам-даа ү чок бижиттинип турар б Демир-үжүүнөр чидиг бол деп, башкы йөрээген соо катап шупту «Четтирдивис» динмиттиг адыш-часкаашкы ле ужуражылганы дооскан.

Алдынай

Авторнуң тырттып фото

• Каргыштыг чылдарның чаңгызы

ОРАН ХҮНДҮЗҮНҮҢ ОПАҢ ОГЛУ...

(Төнүзү. Эгези № 115
(18848), №116 (18849)
«Шында»).

Оң уламындан кажан Ты-
ан бөлүк очулдурукчуларны
жааже өөредилге номнары
ыр болгаш очулдурукчулар
дул тура, бөлүктүн аразына
жупта база кириген. Ын-
болур-даа ужурулг. Ол үеде
жуп билдиргич очулдурукчу

Лагбужап – баштайгы тыва
м-суюлду кижилериниң би-
и. А оларның ажил-ижиниң
жаалама эвес, шорактарлыг
ан.
ывага бо чылдарда эртем-
лиг кижилерге каразыыш-
ларны чылдаган чок черге
удадып, истеп-сүрери хөй
ин. Дыка-ла хөй баштайгы
жаадырлар колдуунда реп-
яга таваржып, кызагалда
дып, эртем-билиин чонунга
араалгадып шыдабайн
нар. Шак ындыг үлгеге
Иргитович Лагбужап база
жы берген.

Ошканын Чөөн чүктүн ажил-
арнарының коммунистиг
ситедин 1934 чылда доо-
елген Иргит Лагбужаптың
дыр бүрүткели» деп хуу-
де «намның сагылга-чурум
ы-биле хемчег алдырган
еп чүүлүндө ол «ийе» деп
турар. «Хемчег алдырган
ылдаганы» деп чүүлүндө
таалай-биле бир оранның
иле коммунизм турбас деп
дугайында доңгүттурган»
ылбыры ол 1938 чылдың
16 хүнүндө берген. Тыва-
арыштыр чугаалаан шак
далы Лагбужапты буруу-
ына ынчаар-ла чедиргени
чоп эдилкен сестерин, бо-
чогур ужурулг ораннарга
дирипкени билдинмес. Ол
ижилериниң шынныг-даа,

шын эвес-даа чоруктарын, чугаа-
лаан, чугаалаан-даа сестерин
үстүндө ораннарже дамчыдары
тыва чон ортузунга делгерей
апарган турган. Шак мындыг
социал хамчыкты Тывага Чөөн
чүктүн ажилчы чоннарының
коммунистиг университетиниң
сургуулдары эккелген дээрзин
«Тываның төөгүзүндө» тода
бижип демдеглээн. Бир кижини
буруудадып, билдиртири чоорту-
ла активчи революстуг чорук
апарган турган.

Лагбужап бо сестери дээш
каая доңгүттуруп турганы тодар-
гай эвес, а доңгүттурганы тодар-
гай. Бир эвес ажилдап чораан
черлерин барымдаалап көөр
болза, 1934 чылдан 1938 чылга
чедир ол өөредилге комбинадын-
га башкылап ажилдаан... Башкы-
лап ажилдап турган чылдарында
ол доңгүлда алган хире.

Лагбужап ол хевээр-ле
айыыл чок чорук чериниң кара
даңзыынче кире берген. Шак ол
сестериниң ужундан 1938 чылдың
күстүң ортаа айында ону тудуп,
хоругдап алган. Коммунизмге,
ССРЭ-ге чүге удурланып тура-
рын, аңаа удурланыр дээш кым-
нар-биле сүлчээлжип турганын
өчүп бээринге чыгадып келген.
Үш ай иштинде хоругдап, байы-
саагаш, ону хостап, салыпкан.
Лагбужаптың өчүүндө бурууда-
дыптар чүүл тыппааны ол деп
билип болур бис. Ынчалза-даа
чүү болганы, чүнүң ужуң харын-
даа салыпканы кымга-даа бил-
динмес, дүүшкүнү чок баг-биле
демей артып калган... А салырда
тос-тостуң соогунда, үш дүннүң
караңгысында дүне када салган.
Амгы Комсомольская кудумчузун-
да 5 дугаарлыг, ынчан репрессия-
латканнарны хоругдап, байысаап,
эттеп-эридеп турганы бажындан
ол соок кыжын бажында бөргү
чок кылаштааш, Каа-Хем суурда
турар бажыңыга чедип келген.

Чижеглей алырга, 3-4 км. черни
тос-тостуң ажыг соогунда күскү
чуга хептиг, бажында бөргү чок
кылаштап эрткен.

1939 чылда Лагбужап хоруг-
дал черинче кирип, репрессияның
кара хайлыг чалгыныга алзып
турар үезинде оң өөнүң ишти
Надежданың Лагбужаптан ойталап
каапканы аңаа ийги улуг
аар согуз болган. Өг-бүлелиг, ийи
ажы-төлдүг чораан Лагбужап ам
кара чааскаан арткан.

Кажан Лагбужапты хоругдап,
байысаап эгелээр, оң кадайы
Надежданы «ындыг кижини-биле
ам канчап чурттаар сен» дээн
бодал-биле дөргүл-төрелдери хо-
руп эгелээн. Оларның дүвүрели,
коргуушкуну боттарыны-биле
чөптүг турган дээрзин эскерип
болур. Надежданың дөргүл-
төрелдеринде репрессиялаткаш,
бажы-биле барган, бооладып
шииттирген кижилер бар. Оң
кады төрзөн угбазының ашаа
Сеңгижик дээрзиниң салым-чо-
лу ындыг аар болган. Ону 1937
чылда боолап шииткен турган.
А чоок төрели Оюн Танчай база
бооладып шииттирген. А оларның
арткан чоок кижилериниң, бир-
ле дугаарында кадайларының
болгаш ажы-төлүнүң, салым-чолу
база берге болган.

Ол үелерде «контрлар» ажы-
төлүнүң, чоок кижилериниң са-
лым-чолу аар турган. Ажы-төлүн
школага албас, «контр уруу,
оглу» дээр, чон олар-биле чу-
гаалашпас, аралашпас апаар.
Олар-биле чугаалашкан, ара-
лашкан кижилер база каразыыш-
кыннарже кирип, бурууга чыгады
бээр үелер турган. Ынчангаш ал-
боттары чондан хоорлуп, яланың
даржыктыын чүктөп эгелээр. Шак
ындыг берге байдалдарны көрүп
чораан, чүрээ өлүп, корткан чон
бодунуң кызын, Надежданы,
«контрлаткан кижиден» дүрген-не
ырадып эгелээни ол.

Лагбужаптың өөнүң ишти
Анчымаа Надежда Танчай-
ооловнаның бодун оң ажил-
дап турган чери ТАРН ТК-ның
секретарь-машинакчыдан чай-
ладып, өске ажилче шилчидип-
кеннер. «Контрлаан кижиниң»
кадайының салым-чолунда
шаптараазыннарның баш-
тайгы им-демдектери көстүп
эгелей бергени ол. Чамдык
контрлааннарның кадайларын
ажылдан шуут үндүрүп, өскээр
ырак черлерге шөлүп турган, а
Надежданы Курбанкыже, өске
ажылче шилчидипкеннер.

Лагбужаптың ажы-төлү кажан
ачазын хоругдап ап турда бир-
рээзи үш харлыг, өскези 2 харлыг
турганнар. Ажы-төлү, 1936, 1937
чылдарда төрүттүнген Тама-
ра биле Бугалдайны, оларның
боттарының-на айыыл чок ма-
гадылалы дээш, Кызыл кода-
хоорайдан ырадып, бирээзин
Эрзинче, өскезин Тесче дөргүл-
төрелдеринче апарып, дестирер
ужурга таварышканнар.

Оглу Лагбужап репрессияга
таваржы берген, ону суп алган
деп дыңнадыг кээр, авазы
Джитмаа ыраккы Эрзинден Кы-
зылга чедип келген. Кара чаңгыс
оглунуң дириг ажыын ажаан, ка-
раа чаштыг ие кижини элзэн үр үеде
Кызылга туруп, оң кем буруу
чогунга бүзүрөп, ужуражы бээрин
үр-ле кордаган. Репрессиялаткан
кижилерни чоок кижилеринге ужу-
раштырбас-даа, сөс-домак-даа
дамчытпас үе болганда, хөөкүй
ава ам канчаар, аал-оранынче
дедир катап чоруур ужурага та-
варышкан. Чоруурда 3 харлыг
Тамаразын бодунга ап алган. А
2 харлыг Бугалдайны Шуурмакта
чурттап чораан авазының чоок
төрелдери алгаш барган турга-
нындан ону бодунга ап алыр арга
чок болган.

Шак ынчаар аныяк чараш өг-
бүлө үениң хай-халавынга алзып,

чүк быдаргай апарган. Ышкын-
дырган шаажаның аңгы-аңгы
кезектери дег, оңгаар, дескээр
чашканналып, бот-боттарындан
олар ырай бергеннер.

Лагбужаптың Бугалдай деп
чаптап адап алган оглунуң ады
Тимур апарган. Ачазын репрес-
сиялап, суп алырга, оглу Бу-
галдайны алгаш барган дөргүл-
төрелдери оң адын Төмүр
деп ат-биле солуп, адап каан-
нар. Оглу ол үелерден эгелеп
ачазының эвес, а авазының Ан-
чымаа деп фамилиязын эдилээр
ужурга таварышкан. Ол Анчымаа
Тимур Лагбужалович болу бер-
ген. Репрессиялаткан кижиниң
фамилиязын, оларның айыыл
чок чоруу дээш, ажы-төлүнге
эдилетпейн барганы ол. Бир эвес
олар ачазының фамилиязынга
арткан турган болза, эртем-би-
лиг, өөредилге-даа чок болуру
чугаажок.

А кажан документилер кыл-
дыртып турда Төмүр деп ат ам
Тимур кылдыр солуттуна бер-
гени ол. Ол үеде сурагылыг орус
чогаалчы Аркадий Гайдарның
«Тимур болгаш оң командазы»
деп чогаалында кол маадырның
адын барымдаалап адаан ат оң
бүгү чуртталгазында эдилээр ады
болу берген.

Лагбужаптың адын Москвага
пролетариаттың улуг чогаалчызы
Максим Горькийниң ады-биле
адаан, а оң оглунуң адын со-
вет чечен чогаалдың бир маа-
дыры Тимурнуң ады-биле адап
кааны таварылга эвес. Моон
алгаш көөрге, хөй эвес санныг
бурун тыва чоннуң сагыш-сеткил
культуразына, оң угаан-бодал
делегейинге улуг орус чечен
чогаалдың, культураның салдары
аажок ханы болгаш көскү болган.

Сайлыкмаа КОМБУ,
РФ-тин Журналистер
эвилелиниң кежигүнү.

Араганың хоразы

ДОСКААРГА ХОСТУГ САДЫП ЭГЕЛЭЭН СООНДА...

(Хоочуннуң сактыышкыны)

Шаанда арага ишпес чораан тыва
с канчап арагаалай бергениниң
ндаганын «Шын» солуннуң
нарнарыга чогаалчы Маадыр-оол-
алыг база эскелер-даа тодара-
п бижип турдулар. Мен база ол
аны бодунуң шаам-биле чыры-
ын оралдажып көрейин.

Бичии чорумда, улус арага ишпес
Араганың чогуңдан ындыг эвес,
оон көвей чүве чок деп болур.
Ийи хонгаш-ла ажый бээр, ону ти-
бан апаар. Ол арага кайнаар кирип
ол деп ам безин кайгап боданыр
ам араганы чартык литр шилдерге
п каар. Аалывыс Үстүү-Ишкинниң
лазына, Хадыңныг-Аксы азы Чам-
ксы ол ынчаар чайлаар. Шынааже
раан улус аалывыска бо-ла кирип
авам чаа шайын кудуп, аш-чемин
бир шилди уштуп бээр. Келген
үжүр уруумну азы күжүр дунмамны,
иштинге чорткаш, дыка-ла суксап
ам-на суксунум хана берди» дээш,
р чоруй баар. Оон ыңай дилевес-
рбес-даа, ынчаар-ла арага үнүп
евирлиг.

Араганы – бир улуг үлө бүдүрери
кожазы аалдардан-даа улус кээп
ыр. Ажилды бүдүргөн соонда, аал
иг-ханнап, улуг назылыг улус ара-
лп, хөөрежир. Сиген кезерде база
узу дузалажыр. Аңаа хереглээр
баш удур чыып алыр. Бир аалга
ш дөргүл-төрөл улус кады хонуп
илеп-өйлөп, мал-маганын ажаап
жээрлерде бир өггө чыгып алгаш

араганы кады ижерлер. Ырлажып турар
кылдыр эзирип, аразында хөөрежирлер.
Алгыш-кырыш, шош-содаа үндүрер кижини
даа турбас. Эртенинде ажилын кылып
чоруй баар.

1948 чылда Үстүү-Ишкинге куда бол-
ганын база көрдүм. Ачамның кады төрзөн
акызының оглу Комбуштай өглөнгөн. Келин
кыс Тоглааны Сүт-Хөл кыдында чайла-
дан Мугур-Хадыңныгы куду-эккээр чүве
дижип, аш-чемниг, арага-дарылыг улус
барып уткуп эккелген. Авазының (ачазы
чок апарган) өөнүң чанында чаа хос өгнү
тип каан. Келини аштан дүжүргөш, чаа
өгже кири берген. Ында чүү бооп тура-
рын көрбээн мен. Келген улус, кудалар
куданы эрттирип, арага-дарыны ишкен
соонда, шупту тарап чоруй барган. Куду
болган дээш арагалап турар харык кайда
боор, улус шупту аалында ажил-хожолдуг
болгай.

1944 чылда, ТАР ССРЭ-ге каттыш-
кан соонда-ла боор, кара арага (спирт)
деп чүве тытып келген. «Кара араганы
хөйүн ижер болза, өрттенип өлүр дидир,
өрттөнгөн кижиниң эът-кежи шупту кара-көк
болур дидир» деп чугаалажып турар чүве.
Ынчан бистиң Кызыл-Тайга сумузуңуң
төвүнге бистиң эге школыыс, столоваяыс,
аңаа улаштыр соңга-даа чок бичии садыг
аңаа улаштыр улай тудуп каан турган. Кедээр,
бажыңын улай тудуп каан турган. Кедээр,
элзэн ыракта, чаңгыс-чаңгыс өрээлдиг
кылдыр чарып каан, ийи аңгы эжиктиг баш-
кылар бажыңы турган. Ол бичии садыгның
садыгызы бистиң чазын, күзүн, кыжын
кезээде жожа чурттап чорааныыс, сумунуң
эн хөй мал-маганыг байы. Кызылга улуг

байырлалдарга хүрежип, шүглүп чораан
Донгак Даржык турган. Оң ол бичии
садыының даштынга улуг кара демир дос-
каар турган. Ында кара арага кудуп каан
дидир. Ону та канчаар садып турган чүве,
граммнап-ла турган боор. Амгы бензин дос-
каарлары ышкаш, улуг доскаарларга Саян
артындан спиртти сөөртүп эккелгеш, ол хе-
вээр садыгларже үлей чорудуп турган хире.

1945-48 чылдарда Чадаанага өөренип
тургаш, хоорайда төрелдеримниң ол спирт-
ти ында-хааа ижип турарын эскерген мен.
Кызылдың ийи дугаар школыының сөөлгү
класстарына өөренип турувуста, араганы
кайда-даа хостуг, харын-даа граммнап
садып турган. Бистиң класстың оолдары
эзирик тургаш, школа директору Алексей
Мукур-оолович Белек-Байыр башкыга тут-
туруп алган, класс мурнунга тургустуруп,
байысаадып турар чүве. 50 чылдарда
араганы киоскилерге граммнап кудуп,
суг-биле холуп берип турган. Чайгы үеде
парктың киоскилеринге, чайгы ресторанга
база хостуг кудуп, садып турган.

Улуг байырлалдар болурга, албан-ор-
ганизация черлеринге байырлыг кежээрлер
болур. Аңаа арага-дарылыг буфет ыяап тур-
ар. Эң ылаңгыя Октябрь революцияының
байырлалын уткаан улуг хурал театрга
болур. Аңаа аш-чемниг, арага-дарылыг
буфеттерни ажиткаш, фойеге столдарны
салгылап каар. Хурал соонда келген улус
таныш-көрүш аайы-биле столдар артынга
олурулалкаш, араганы ижип, хөөрежир
мындыг. Бир чайын хоорайда албан-ор-
ганизация черлериниң даргаларын башта-
дыр интеллигенцияны чыгаш, Көк-Тейге

дыштанылга хүнүн организаастаан. Аңаа
база-ла арага-дарыны садып турган. Элзэн
улуг дужаалдыг даргалар-даа бар болган.
Бистер чанарыыста прокурорнуң машина-
зынга олурупкан бис, мен оң-биле элзэн
маргыжып чоруп органыысты сактыр мен.
Бистер школага чаңгыс үеде өөренип,
интернатка чурттап турган болгаш, эки
таныжар турганыыс ол.

Шак-ла ынчалдыр үстүкү черлерден
арагалаашкынны ажы-биле организаастап
турган деп болур. Арага ишпейн чораан ты-
валар арага хоралыг чүве-дир деп, дарга-
бошкаларыыстан бээр безин билбейн-не
чорааны ол боор. 60 чылдарда ам-на мин-
нип келген хевирлиг. Арагалаашкын-биле
демиселди эгелеп, ону эмнээр салбыр
ажыдып, өске-даа хемчеглерни ап эгелээн.
80 чылдарда ССРЭ-ниң Президентизи
Михаил Горбачев араганы хоруурун-даа
оралдажып көрдү. Озалдаан болган. Аныяк
интеллигенция – эртемденнер, чогаалчы-
лар, чурукчулардан арагага сундулуг улус
көвүдзэн турган. Ол чорук чамдыктарының
бажы-биле кады калды. Бистиң класстың
оолдары кончуг угаанның улус. Олардан
ийи эртемден, оралакчы сайыт, чазак
ажылдакчызы, композитор, элзэн каш шко-
лалар директорлары үнгүлзэн. Школага-ла
эгелеп алган ол багай чаңчылы чамдыкта-
рындан олчаан адырылбайн барды ийин.
Тывалар ынчаар-ла арагалап эгелзэн деп
бодаар мен.

Дырбак КУНЗЕГЕШ,
күш-ажылдың хоочуну.

Кызыл хоорай.

● Көрүкчүлөрүни чалап тур

ТЫВАНЫҢ В.КӨК-ОЛ АТТЫГ НАЦИОНАЛ ХӨГЖҮМ-ШИИ ТЕАТРЫ



Октябрь 9-та, Тываның В.Көк-оол аттыг национал хөгжүм-шии театры ээлчеглиг 81-ги театр сезонун Э.Мижиттин «Ак-көк дээрнин огу» деп шиизи-биле аяыткан. Тыва театрының чогаалчы коллективиниң октябрь айда репертуары байлак. Көрүкчүлөрүни хөй-ле солун шиилер, концерт программалары манап турар. Оларның бирээзи даарта, октябрь 12-де, кезээкиниң 19.00 шакта болур сурагылыг

шии чогаалчы А.Вампиловтун «Эрткен чайын Чулимскиге» деп шиизинге үндезилээн «Шагда, шагда, чоокта-ла» деп шии. Тургускан режиссеру – Калмык Республиканың драма театрының кол режиссеру Баатр Колаев. Шииниң кол ролунда тыва театрының талантылыг аныяк артизи Айзана Чылбак-оол. Шиини театрға кээп көөрүнче көрүкчүлөрүни чалап тур.

ТЫВАНЫҢ КУРҮНЕНИҢ ОЙНААРАКТАР ТЕАТРЫ

Ойнаарактар театрының артистери бичии көрүкчүлөрүни кезээде өөртүп турар. Олар чүгте боттарының театрынга шии көргүзери-биле кызыгаарлаттынмайн турарлар. Бичии көрүкчүлөрүниң турары уруглар садтарынга чедип, оларга үнүүшкүннүг шии көрүлделерин организаастары – чогаалчы коллективтин чаңчылы болу берген.

Бо неделяда ойнаарактар бөгүн, октябрь 11-де, 15.00 уруглар садынга, даарта, октябрь 10.00, 15.00 шактарда, №15, садтарынга, а октябрь 14-те, 15 ыраккы Каа-Хем суурда «Сылд уруглар садының чаштарынга ор тоолунга үндезилээн «Алды дагаа» деп шиини көргүзүп, гадырлар.



ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

АЛДЫН, МӨНГҮН САДЫП АЛЫР МЕН
ӨРТЭЭ ААР 8-923-338-9188
8-902-996-2243

ОГРН 304246417300108

Реклама.

Консультация таролога. Телефон: 8-983-590-8183,
8-923-386-0626, 5-18-96.

УРАЛЬСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ЭКОНОМИЧЕСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

при поддержке Центра образования Республики Тыва с 18 мая 2016 г. осуществляет набор абитуриентов на следующие направления подготовки:

- ЗАОЧНАЯ ФОРМА ОБУЧЕНИЯ С ЛЕКЦИЯМИ В КЫЗЫЛЕ:
- *Юриспруденция (государственное, гражданское право);
- *Государственная и муниципальная служба (управление);
- *Бухгалтерский учет, анализ и аудит;
- *Финансы государства и муниципальных образований;
- *Финансы и кредит;

ЗАОЧНАЯ ФОРМА ОБУЧЕНИЯ БЕЗ ЛЕКЦИЙ (на полной дистанции)

- *Юриспруденция
- *Экономика и управление персоналом;
- *Государственное и муниципальное управление;
- *Финансы государства и муниципальных образований;
- *Экономическая безопасность;
- МАГИСТРАТУРА
- *Государственное управление и местное самоуправление;
- *Государственные, муниципальные финансы и налогообложение;
- *Экономико-правовая безопасность

Стоимость обучения от 38000 руб./год. Документы принимаются по адресу: ТЦ Дом быта, офис 403, с 12-00 до 18-00, тел.8913-353-45-31, 2-16-22.

Регионда эң-не эки өртөккө тайга тооруун садып алыр бис. Долгаңар! 8-923-549-0175.

ИЗВЕЩЕНИЕ

В администрацию муниципального района «Чаа-Хольский кожуун Республики Тыва» поступило заявление от гражданки РФ Монгуш Зинаида Бавуевна о предоставлении земельного участка в аренду сроком на 20 (двадцать) лет из земель населенных пунктов для индивидуального жилищного строительства, расположенного по адресу: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Хургүлек, дом 29, общей площадью 1000 кв. м. с кадастровым №17:14:0101027:320.

В рамках действующего законодательства администрации муниципального района «Чаа-Хольский кожуун Республики Тыва» в течение 30 дней со дня опубликования данной информации принимает письменные возражения по данному заявлению.

И.о.начальника отдела по имущественным и земельным отношениям администрации Чаа-Хольского кожууна С.Кускаайлы.

Бо хүннерде 2017 чылдың 1-ги чартында чагыдылга компаниязы кидин-түлүк чоруп турар. А октябрь 13-23 хүннеринде дараазың солун, сеткүүлдерге чиигелделиг чагыдыл организаастаан

Индекс	Солуннар, сеткүүлдер	
11519	«Тувинская правда»	6
31732	«Тувинская правда» (чылда)	12
11530	«Шын»	6
31730		
10003	«Центр Азии»	34
11551	«Плюс информ»	70
10013	«Сылдысчыгаш»	31
73964	«Сылдысчыгаш» (чылда)	62
31736	«Тува ТВ Информ»	57
10006	«Тываның аныяктары»	27
73968	«Алдын-Кушкаш»	26
73966	«Алдын-Кушкаш» (чылда)	53
31734	Тыва Республиканың хоойлу-дүрүмнери	28
73965	Законодательные акты РТ	
	«ТываМотиватор»	22



УАЗ автомашинага артык кезектерни

барын садып ап, чогуң чагыдып ап болур. Чагыдар бө өртээниң 50 хуузуң баштай төлөп алыр. Өртээ Новосиб хоорайны. 20 хууга чедир чиигелделиг.

Магазин «Регион 17», Интернациональная кудумчузу, 115, (2 дугаар каът)
Тел. 8(394-22)-6-60-40, 8-913-358-08-88.

ИП ФАТЕЕВ А.Ю. ОГРНИП 31517190004490

Телефирлиг: үндезиле

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш харытсаа
ямызы.

Кол редактор
А.С. ШОЮН

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А. С. Шююн – 2-01-35.
Кол редакторнун оралакчызы А. М. Саая – 2-17-91.
Секретарь А. А. Эртин – 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.Б. Оюн, А.А. Лагбы) – 2-18-10.
РЕДАКЦИЈАНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:
Нийтилер-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. А.Д. Даржаа).
Экономика, үлөтүр болгаш кедээ ажыл-агый (редактору Д.С. Монгуш, корр. С.А. Даргын-оол).
Социал айтырылгар (редактору Н.С. Эртел, корр. А.Н. Соян, Ш.Н. Ховалыг).
Культура, чогаал, медээлер база спорт килдизи (редактору С.Ө. Ооржак, корр. А.Д.Б. Базыр-оол).
Очулга (редактору Д.И. Чыдым, очулдурукчу А.К. Ооржак).
Фотохорреспондент В.Ф. Чадамба.
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.
Нийти телефон – 2-30-69.

Расч. счет № 4060381090004000277
Корр. счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465
КПП 170101001
ОАО «Народный Банк Республики Тыва»
г. Кызыл.

Харытсаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүкээн. Херечилелдин дугаары – ПИ № ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» ААН-ге парлан. (Кызыл, Шетинжин болгаш Крайченко, 1). Солунда парлаттынган материалдарын торларының бодалдары редакциянын турук дүүлөйүн барып болур. Айыттыңан санычы өске-даа фактылары, дыңадылгалары дээс айт боттары харылаар.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Чагыдылга индекс: хуу кижилерге – 11530. Организацияларга – 31730. Солун неделяда үш катат үнөр. Хемчээли 2 парлаар ама. Тираж 4157. Номери парлаггаже дугаары: график эзууга – 21.00, херек кырында – 15.